

IV. Історія демографічної думки

УДК 314.148

Михайло Романюк, Юрій Копчак

Внесок професора Степана Копчака у розвиток демографічної науки в Україні

Відомий український економіко-географ і демограф, професор Степан Іванович Копчак, який приклав багато плідних зусиль до розвитку демографічної науки в Україні, народився 15 березня 1931 року в селі Вороблик-Королівський Кросненського повіту, що в Краківському воєводстві Республіки Польща. Тут він пішов до школи і проживав з сім'єю до 1945 року. У цьому році сім'я С. І. Копчака у зв'язку з повоєнним обміном населенням між СРСР і Польщею переїхала до України у м. Заліщики Тернопільської області. У 1950 р. після закінчення 10 класів Заліщицької середньої школи він поступив до Чернівецького державного уні-

верситету. У 1955 році він закінчив географічний факультет цього університету за спеціальністю «економічна географія» і був прийнятий на роботу старшим лаборантом, а з 1956 р. — викладачем кафедри економічної географії.

З 1963 року Степан Іванович працює в Івано-Франківському державному педагогічному інституті імені Василя Стефаника на посадах старшого викладача, доцента, професора і завідувача кафедри політичної економії, а згодом — економічної теорії (1980–2001 рр.). Працював також проректором по заочній освіті, заступником декана загальнонаукового та історичного факультетів, проректором з наукової роботи Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника. Його науково-педагогічний стаж становить 46 років, в тому числі педагогічний стаж у вузі — 45 років.

У 1971 р. Степан Іванович захистив в Інституті економіки АН УРСР дисертацію на тему «Особливості формування і відтворення населення українського Прикарпаття в дорадянський період» і одержав науковий ступінь кандидата економічних наук. Дисертацію Степан Іванович

написав на основі ґрунтовної обробки та аналізу великого масиву інформації (перш за все статистичної) стосовно не лише демографічних, але також економічних та суспільних процесів за дуже тривалий та багатий на історичні події період життєдіяльності населення Прикарпаття. Успішно захистивши дисертацію, Степан Іванович продовжував працювати над її темою, розширюючи коло використаних джерел інформації стосовно населення Прикарпаття, поглиблюючи її науковий аналіз. В результаті була створена фундаментальна монографія [7], публікація якої стала помітною подією у становленні української історичної демографії, а її автор увійшов в коло її фундаторів.

Подальшу інтенсивну та плідну дослідницьку діяльність Степан Іванович досить вдало сполучав з інтенсивною викладацькою та просвітницькою діяльністю.

З 1975 р. він доцент кафедри політичної економії, а з 1990 р. — професор кафедри економічної теорії. С. І. Копчак був одним із засновників економічного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (1993). З його створенням формував кадри економістів, крім того, провадив значну громадську роботу з проблем розвитку економіки Прикарпатського краю. Тривалий час він був заступником голови ради кафедр суспільних наук, а також позаштатним інспектором Мінвузу УРСР, брав активну участь в удосконаленні навчального процесу і наданні методичної допомоги іншим кафедрам суспільних дисциплін республіки. Під його керівництвом видані методичні рекомендації трудовим колективам по перспективному плануванню соціально-економічного розвитку підприємств. Він є учасником багатьох міжнародних конференцій з економічної проблематики та виховання студентської молоді (Словаччина, Республіка Польща, Німеччина). Його праці були опубліковані у фахових журналах і часописах.

С. І. Копчак опублікував понад 50 наукових праць, з яких 33 — після захисту дисертації. Деякі його теоретичні праці опубліковані в республіканських міжвідомчих збірниках Інституту економіки НАН України «Демографічні дослідження» [3, 4, 6, 11]. Був членом редакційної колегії першого тому 4-х томного академічного видання «Воспроизводство населения и трудовых ресурсов в условиях развитого социализма» [1].

Статистико-демографічні дослідження Степана Івановича та його дружини Валентини Павлівни¹ є істотним внеском у вивчення проблеми

¹ Копчак (Кузнецова) Валентина Павлівна народилася 2 жовтня 1931 року в м. Рогачеві Гомельської обл. (Білорусія). В 1952 р. закінчила Снятинську середню школу. В 1952–1953 рр. працювала вчителькою в Снятинській семирічній школі. В 1953 р. поступила до Чернівецького державного університету на фізико-математичний факультет, який закінчила в 1958 р. Після закінчення університету працювала в Стецівській середній школі. З 1961 р. була інспектором шкіл Снятинського р-ну Івано-Франківській обл. З 1963 р. працювала викладачем вищої математики загальнонаукового факультету Чернівецького державного університету, що зна-

етнічної стратифікації населення українського Прикарпаття, особливостей відтворення населення Закарпаття за 100 років (1870–1970 рр.) [2] і Карпатського регіону, а також в дослідження міграційних процесів. Особливо вирізняється аналіз етнічної структури населення, його природного руху (народжуваність, смертність, природний приріст), а також міграції населення, зокрема трудової. Цікавими є також статистико-демографічні й аналітичні матеріали монографій, що подаються у вигляді табличних додатків, де наведений різноманітний демографічний матеріал (дані переписів населення, починаючи з 1880 р. і закінчуючи 1989 р.), а також відомості щодо структури зайнятості населення та величини земельного фонду й структури землекористування господарств тощо.

Найціннішими є розділи, де розкривається етнічна структура населення, причому її розгляд ведеться з XIV ст., оскільки до того часу національний склад українського Прикарпаття був більш-менш однорідним, якщо не брати до уваги купців — німців, вірменів, арабів та євреїв. Помітні зміни в «етнічному статус-кво» мали місце, починаючи з кінця XIV — початку XV ст., коли поляки почали колонізувати міста й містечка Прикарпаття. Хоча, виходячи з досліджень М. Кордуби [9], треба визнати, що дані події сталися значно пізніше, а, власне, на зламі XV–XVI ст. Залучення даного прикладу було б додатковим аргументом для розвінчання теорії «автохтонності» поляків (яку автор цілком справедливо критикує) на землях Галицько-Волинської держави.

До 1840 р. автор подає тільки якісну, а, отже, відносну оцінку етнічного складу населення, оскільки до того часу не було статистичних демографічних даних. Разом з тим, ним зроблений цікавий ретроспективний огляд основних, етнічних груп мешканців Прикарпаття (окрім згадуваних вище поляків), а власне: євреїв, вірменів, німців, а також румунів, молдован, угорців, караїмів. Зіткнувшись з офіційною австрійською статистикою (починаючи від 1840 р.), дослідники опинились перед проблемою визначення національності, оскільки на той час (та й за наступних австрійських переписів) вона безпосередньо не окреслювалася. Тому оптимальним рішенням було її визначення за віросповіданням, а не за розмовною мовою. У цьому контексті автором наводяться аргументи визначного західноукраїнського вченого В. Барвінського, зокрема його критика перепису 1880 р. щодо зарахування населення до так званого «товариського язика». Як би там не було, подається етнічна структура населення за віросповіданням станом на 1840 р., за віросповіданням і розмовною мовою — на 1857 р. за існуючими тоді адміністративними одиницями — округами.

ходився в м. Івано-Франківську, який згодом приєднали до Івано-Франківського державного педінституту ім. Василя Стефаника. В 1967 р. поступила до заочної аспірантури Інституту економіки АН УРСР, а в 1974 р. захистила кандидатську дисертацію в тому ж Інституті. В 1978 р. отримала звання доцента. По 1999 р. працювала на посаді доцента кафедри теорії та методики початкового навчання. Померла 25 червня 2000 р., похована в м. Івано-Франківську.

При обстеженні динаміки етнічної людності за 1869, 1880, 1890, 1900 і 1910 рр. у межах Східної Галичини зафіксовано зростання частки поляків (з 21,8% до 25,3%), зменшення частки українців (з 64,9% до 61,7%) і порівняна сталість частки євреїв (12–13 відсотків). Важливо, що автор аналізує етнічні зміни, пояснюючи, зокрема, збільшення частки поляків за рахунок упровадження так званого осадництва, тобто надання земельних пільг на володіння земельними наділами полякам, відзначається також міграція єврейських родин після приєднання Галичини до Австрії з Галичини на Буковину й Закарпаття.

Дуже детально й фахово простежена національна структура населення теперішньої Івано-Франківської області в розрізі повітів, починаючи від перепису 1869 р. Тут цінним є розгляд етнічної структури за 1880 р. окремо для міського й сільського населення, що дало підстави вести мову про велику частку поляків саме серед міських мешканців, яка коливалася від 8,0 відсотків (Надвірнянський повіт) до 56,7 відсотка (Калуський повіт). Частка єврейського та німецького міського населення (на той же 1880 р.) становила 26,9 %, а українського — 37 %. Перепис 1890 р. не вніс істотних змін в етнічну структуру населення Івано-Франківської області. Такі тенденції у чисельностях різних національностей на території області підтверджені також матеріалами переписів населення за 1900 і 1910 рр. Перша світова війна спричинила подальше істотне зменшення чисельності українців та євреїв, тоді як на чисельності поляків вона практично не позначилася.

Розглядаючи переписи населення за часів Польщі, зокрема з 1921 р., С. І. Копчак наголошує, що етнічна структура міських поселень Івано-Франківської області залишалась неукраїнською. Вони були або польсько-єврейськими, або єврейсько-польськими, і тільки у трьох містах і містечках (Печеніжині, Делятині й Галичі) більше половини їхніх мешканців становила українська людність. Проводячи аналіз етнічної структури населення за даними перепису 1931 р. по колишніх повітах Івано-Франківської області (за розмовною мовою і віросповіданням), він цілком слушно наголошує на невиправдано завищеній кількості поляків (як національності) стосовно наявної кількості римо-католиків у всіх повітах, що стало, очевидно, наслідком фальсифікації результатів перепису населення польськими офіційними колами.

Розкриваючи етнічну структуру населення Прикарпаття в 1939–1989 рр., автор показав особливості демографічного руху населення, який призвів до різкого зменшення польської людності, майже повного знищення євреїв (внаслідок винищення їх фашистами). Негативні наслідки війни вплинули й на українське населення, яке було виселене з найзахідніших українських етнічних земель (Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшся). Залишається тільки шкодувати, що яскравий і переконливий

фактичний статистичний матеріал стосується тільки території сучасної Івано-Франківської області.

Нам здається цілком правильним, що автор загострив свою увагу на роботі В. Кубійовича про етнічну структуру населення Галичини, подавши практично без змін його дослідження. Ми цілком погоджуємося з його мотивацією щодо залучення матеріалів дослідження визначного вітчизняного географа та демографа. Адже праця В. Кубійовича є унікальним історичним документом з етнічної статистики, тому заслуговує на подальший аналіз і постійну наукову інтерпретацію різними українськими вченими.

Окремо слід зупинитись на висвітленні питань міграції населення, яку С. І. Копчак простежує від часів Київської Русі, виділяючи такі її етнічні компоненти, як німецьку, вірменську й волоську. Однак значні зрушення в розміщенні населення в Передкарпатті сталися в XIII–XIV ст., коли в Галицьке князівство переселялася людність з Придніпров'я. Етнічні ж зміни вагомо відчувалися після Люблінської унії (1569 р.), бо тоді посилилася польська колонізація, а своєрідною предтечею цих рухів стало заснування в 1375 р. перших латинських єпископатств на землях Галичини. Особливо енергійно проходила колонізація міст, де серед колоністів переважали німці, які починаючи від XVI ст. практично всі ополячилися.

Пояснення сучасної картини розселення Передкарпаття отримало важливі додаткові аргументи. Так, в результаті своїх досліджень, автор не тільки наголошує, що у XIV–XV ст. накреслились передумови територіальних змін у розташуванні населення за рахунок освоєння гірської частини території регіону, але й дійшов висновку, що розміщення сільських поселень українського Прикарпаття у XVI–XX ст. не зазнало істотних змін. Таким чином, є логічним висновок, що основні сучасні гірські і передгірські поселення Галичини були сформовані вже до XVI ст.

Яскраво й переконливо зображені двобічно спрямовані міграційні рухи в регіоні, що мали місце впродовж XVI–XVIII ст. Вони характеризувалися великою й дуже тривалою в часі (XVI–XVII ст.) міграцією населення на південь, а дещо пізніше — на схід, зокрема на Придніпров'я й південні кордони Росії. Цей напрямок ще більше підсилювався в першій половині XVIII ст., коли Поділля звільнилося від турків. Очевидно, що в колонізації Подільського воєводства брало істотну участь і населення українського Прикарпаття. Як слушно зауважує автор, відхід українського населення в східні райони України та інші довколишні території значною мірою «компенсувався» за рахунок сільської колонізації Галичини загалом і Прикарпаття, зокрема, за рахунок зворотного західного міграційного потоку населення, що надходило з Поділля. Особливо багато втікачів із цього регіону надходило в Прикарпаття в другій половині XVII ст., під час воєн між Польщею, Росією і Туреччиною.

С. І. Копчак коректно вказує, що відхід українського населення з Галичини у XV–XVII ст. значною мірою «поповнювався» за рахунок польської колонізації її території, а також за рахунок селян, що тікали в більш захищені передгірські райони Прикарпаття з рівнинних районів Галичини, Закарпаття, Волині і особливо як уже зазначалось, з Поділля. Так чи інакше, як зауважує автор, внаслідок власне південного й західного міграційного потоків Прикарпаття під кінець XVII ст. представляло вже досить густонаселену територію. Про глибину опрацювання питань міграції на відтинку до кінця XVIII ст. свідчить і виділення внутрішньої міграції із сіл у міста й містечка. Вчений фіксує початок особливо інтенсивного напливу сільського населення в міста Галицької землі від 40-х рр. XVII ст. У зв'язку з цим відзначається зростання загальної кількості міст.

Якісні зміни в етнічній міграції (польській колонізації) розпочалися з 1772 р., коли Галичину захоплює Австрія, бо рух поляків в Україну на деякий час (приблизно до середини XIX ст.) дещо послабився, однак він певною мірою компенсувався німецькою колонізацією. Як у попередні роки, на початку XIX ст. продовжувався загалом східний (із північно-південними відгалуженнями) рух населення з Галичини, який набув антикріпосницького характеру (втікачі подавалися на Буковину, Закарпаття, Волинь, Поділля).

Аналіз міграційного руху, починаючи від 1818 р., для кожного наступного десятиріччя наводиться з урахуванням механічного й природного приростів населення, що збільшує цінність дослідження. (Залишається висловити тільки жаль, що такий розгляд відсутній до означеного терміну, хоча, очевидно, він має не суб'єктивні, а суто об'єктивні причини, з яких найповажнішою є прогалини в тогочасній офіційній демографічній статистиці щодо природного приросту). Так чи інакше, загальний приріст населення Прикарпаття розглядається за 1818–1828 рр., 1828–1838 рр. і 1838–1849 рр. Тому досить цінним є висновок, що міграційний рух населення на території українського Прикарпаття не лише в першій половині XIX ст., але й протягом усього феодального періоду кількісно майже балансував з незначними відхиленнями на користь росту чисельності населення Прикарпаття або навпаки. Таким чином, динаміка загальної людності українського Прикарпаття обумовлювалася майже виключно її природним приростом.

Досліджуються також міграції населення від середини XIX ст. до першої половини XX ст. Досить скрупульозно вивчена трудова (заробітчанська) еміграція населення Галичини, що розпочалася в 1877 р. Акцентуючи увагу на причинах, що спонукали галицьких українців до масового виїзду з батьківщини, С. І. Копчак посилається на дослідження в цьому питанні І. Франка, В. Кубійовича, В. Маркуся й Ф. Буяка. Цікавим є матеріал щодо загальної еміграційної статистики, причому зроблена спроба порівняти дані офіційної статистики та ймовірної справжньої «виїзної картини».

Безперечно, заслугою автора, свідченням наукової глибини його розробок є дослідження етнічної структури емігрантів, їхнього статевого складу. Крім того, подається етнічний статевий аналіз переселенців серед поляків, українців, євреїв. Відзначено, що коли на початку ХХ ст. серед виселенців із Галичини перше місце посідали поляки і євреї, то вже після першої світової війни наймасовіше виїжджали українці. Не обійдене й таке питання щодо емігрантів, як їх загальний освітній рівень. Так аналізуючи галицьку еміграцію за освітнім цензом, автор відзначає, що серед повністю неписьменних найбільшу частку становили українці. Продовженням контексту даного питання є розгляд фахової еміграції з Галичини, яка порівнюється з німецькою еміграцією.

Вивчення української еміграції за 1919–1937 рр. проводиться і в територіальному розрізі, тобто подається матеріал щодо виїзду галичан у різні країни світу. Причому зауважується, що якщо до першої світової війни в абсолютній своїй більшості переважала трудова еміграція, то вже після неї в експатріантів превалювали політичні мотиви. На завершення розгляду міграційних процесів до початку другої світової війни подається хронологічна структура міграції (по роках) за 1925–1938 рр., зокрема з території сучасної Івано-Франківської області.

У своєму дослідженні процесів міграції С.І. Копчак та В.П. Копчак виходять за межі Прикарпатського регіону. Окремий параграф присвячений еміграції населення Закарпаття, яку вони розглядають від 1869 до 1914 рр. Необхідність даного підрозділу пояснюється ними фактом початку саме звідси в 1877 р. української трудової еміграції до Америки.

Розглядаючи міграції населення у воєнні й повоєнні роки (1939–1945 рр.), вони спочатку досліджують людність Лемківщини (це питання вивчали також В. Барн, В. Кубійович, Квілецький, І. Стебельський, І. Красовський). Копчак С.І. слушно критикує дані щодо невиправданого заниження деякими дослідниками кількості лемків.

Переходячи від найзахіднішої етнографічної групи українського народу (лемків) до так званих «польських» українців, автор обмежується лише констатацією фактів щодо кількості осіб та масштабів переселенських потоків населення між Польщею й Україною в перші повоєнні роки. Звичайно, щоб здійснити елективний аналіз обсягів міграції, необхідно виходити з такої ж коректно визначеної кількості мешканців українських етнічних земель у Польщі. Тим більше, що такі дані часто різняться, тому автор торкається й аналізу кількості українців у Польщі, які наводяться в працях Ф. Заставного, А. Марманського, З. Ковалевського, О. Іванусіва.

На думку С.І. Копчака, чималий вплив на зміну чисельності й структури населення мали зміни державних кордонів між Польщею й СРСР, які відбулися 16.08 1945 р., коли до Польщі відійшли землі, на яких мешкало 20 % усіх мешканців колишньої Дрогобицької області, та 15.02.1952 р., коли пройшов обмін ділянками землі між обома державами

площею 480 км². Однак головною причиною міграційних процесів, як зазначається, була злочинна угода, підписана у Любліні, про так звану взаємну евакуацію польського населення з території Української РСР і українського населення — з території Польщі. Завершальним і найтрагічнішим за методами здійснення етапом у переселенні українців Польщі була так звана акція «Вісла» (акція В). Таких випадків, на яких акцентує увагу дослідник, насильного вигнання частини великого народу з його предковічних земель не знає жодне сучасне цивілізоване суспільство (окрім сталінського свавілля в СРСР).

Професор С. І. Копчак аналізує зміни загальної чисельності населення за 4 роки війни на західноукраїнських землях у розрізі сучасних Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської й Чернівецької областей і констатує факт зменшення їхньої людності за цей час пересічно на 31,5%. Загалом ним викладаються найважливіші статистичні матеріали та здійснюється їхній аналіз, подається фактологічний фон, який переважає і написаний у суто публіцистичному стилі.

Що стосується зовнішніх міграцій населення, то вони представлені матеріалом про переміщення населення після другої світової війни. У ньому наводяться дані про український еміграційний рух по країнах в'їзду за 1947–1957 рр.; а також зведені дані про українську еміграцію за 1870–1957 рр. Автора, як він і сам зауважує, найбільше цікавили тільки зовнішні міграційні процеси (еміграція, імміграція, депортація, репатріація, примусове виселення тощо).

Розглядаючи сальдо міграції по роках, зокрема за 1946–1965 рр., автор зупиняється лише на території Івано-Франківської області і фіксує зменшення її населення на 1965 р. у порівнянні з 1946 р. Причиною змін стали найтрагічніші й наймасштабніші події щодо міграції населення, які сталися в 1946–1950 рр., коли за цей час людність області зменшилася на 312,3 тис. осіб. Наслідки цього без перебільшення катастрофічного випадку позначилися й на наступних десятиліттях, і тільки наприкінці 70-х — початку 80-х років починає переважати позитивне міграційне сальдо. Однак детальної статистики, такої переконливої, як за попередні роки, на превеликий жаль, немає, оскільки ці статистичні матеріали в той період були засекреченими.

Автором досліджено також природу, джерела міграції, тобто виявлений характер поселень, з яких формуються міграційні потоки (міські чи сільські поселення), що дало змогу зафіксувати сповільнення масового відпливу сільського населення в міста. Проте село продовжує (у значно менших масштабах) поповнювати чисельність міського населення. Аналізуються також питання міграції до міст за територіальним (географічним) принципом. Це дало підстави стверджувати, що переважна частина міг-

рацій (прибуття) здійснюється в межах України, бо з-за меж України у її міста прибуває лише третина всіх мігрантів.

Аналіз міграційних процесів, аналогічний до зробленого на 1989 р., був здійснений професором С. І. Копчаком і на 1992 р., коли Україна відбулася як незалежна держава. У всіх західних областях України спостерігалось позитивне міграційне сальдо, хоча різниця між прибулими і вибулими помітно зменшувалася. Ним аналізується також сальдо міграції населення щодо згадуваних уже західних областей України за 1970–1992 рр.

Помер професор Степан Іванович Копчак 19 грудня 2001 року, похований в Івано-Франківську.

1. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов в условиях развитого социализма. Т. 1. Развитие населения и его трудового потенциала. — К.: Наук. думка, 1985. — 319 с.
2. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. — Львов: Вища школа, 1977. — 199 с.
3. Копчак С. И., Корнелюк В. П. Некоторые дискуссионные вопросы системного изучения воспроизводства населения как предмета демографии // Демографические исследования. Вып. 11. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 33–4.
4. Копчак С. И., Корнелюк В. П. О демографических отношениях // Демографические исследования. Вып. 12. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 49–62.
5. Копчак С. И. Особенности формирования и производства населения украинского Прикарпатья в докапиталистический период (XIII – первая половина XIX столетия). — К.: Ин-т экономикм АН УССР, 1971. — 34 с.
6. Копчак С. И., Пискунов В. П. О воспроизводстве населения как предмете демографии // Демографические исследования. Вып. 14. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 3–19.
7. Копчак С. И. Населения Украинского Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. — Львів: Вища школа, 1974. — 185 с.
8. Копчак С. И. Населения украинского Прикарпаття в докапіталістичний період // Демографічні дослідження. Вип. 2. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 208–238.
9. Копчак С. И., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття. Статистико-демографічне дослідження. — Львів: Світ, 1996. — 285 с.
10. Копчак С. И., Романюк М. Д. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945–1947 рр.) // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. — Ів.-Франківськ: Плай, 1997. — С. 39–42.
11. Копчак С. И., Романюк М. Д. Чи вдасться врятувати генофонд нації? Про демографічну ситуацію в Україні // Універсам. — № 4–5. — 1994.
12. Копчак Степан, Коваль Людмила. Акція «Висла»: причини, масштаби і наслідки // Демографічні дослідження. Вип. 19. — К.: Вид. Ін-ту економіки НАНУ, 1997. — С. 199–204.